

EDÍCIA CIVILIZÁCIA

BRANISLAV KOVÁR

SILA ZÁNIKU

Kolapsy
starovekých
a stredovekých
spoločností

Kolapsy v staroveku a v stredoveku nikdy nemali len jednu príčinu, väčšinou išlo o súbor faktorov, ktoré pôsobili s rôznou intenzitou. Epidémie, zmena klímy, vojny alebo ekonomické problémy vždy prichádzali spolu ako jazdci apokalypsy.

premedia

HISTÓRIA

premedia

Sila zániku sú ambiciózne, poctivo, no zároveň zrozumiteľným jazykom napísané dejiny kolapsov viacerých starovekých a stredovekých spoločností. Jednotlivé texty vytvárajú fascinujúci obraz politických, hospodárskych, kultúrnych, psychologických či prírodných síl, ktoré „zadupali“ kedysi mohutné a silné civilizácie do prachu dejín. Kniha Branislava Kovára je navyše výostne aktuálna. Viaceré problémy, ktorým starodávne civilizácie čelili, sú dobre známe aj nám: klimatické zmeny, epidémie, hospodársky rozvrat či nekompetentnosť vládnucich elít. Je len na nás, či si konečne z dejín zoberieme ponaučenie.

Jakub Drábik, *Historický ústav SAV, autor knihy Fašizmus a ďalších publikácií*

V súčasnej slovenskej spoločnosti je citelným trendom podceňovanie humanitných vied. Možno je to dané ich ideologickým znásilňovaním v 20. storočí, možno je to rezíduum marxistickej výchovy k základni a nadstavbe. Kniha *Sila zániku* však jasne demonštruje, že archeológia a história sú dnes strategické vedy. Pokiaľ ich súčasné elity nebudú brať vážne, nemusi už ísť len o nedostatok vzdelania, rozhladenosti, či o iný fenomén teórie elít, ale dokonca o nesprávne manažérske rozhodnutie, ignorujúce štvrtý rozmer. Publikácia dáva tomuto rozmeru hĺbku vyše piatich tisícročí a núti k akút-nemu zamysleniu.

Jozef Hudec, *Ústav orientalistiky SAV, spoluriaditeľ poľsko-slovenského výskumu na Tel el-Retábí v Egypte a vedúci slovenského výskumu v Duwejme Wad Hadž v Sudáne*

Kniha *Sila zániku* núti čitateľa zamyslieť sa nad príčinami vedúcimi k kolapsu pravekých, starovekých a stredovekých spoločností v rôznych končinách sveta. Jasne dokazuje, že procesy smerujúce ku kolapsom sú mnohoraké, napríklad klimatické zmeny, (ne)schopnosť adaptácie, ekonomické aspekty, choroby, konanie elít, a v rôznych situáciách mohli mať rozdielnu intenzitu. Autor na jednej strane poskytuje vysvetlenia týchto komplikovaných procesov, ale na strane druhej umožňuje zamyslieť sa nad dnešným svetom, a dokonca navrhuje kroky, ktoré by ľudstvo v záujme zabránenia kolapsu civilizácie malo vykonať v najbližšej budúcnosti.

Matej Ruttkay, *riaditeľ Archeologického ústavu SAV, vedúci slovenskej výskumnej misie na ostrove Failaka v Kuvajte, autor viacerých knižných monografií*

BRANISLAV KOVÁR

SILA ZÁNIKU

Kolapsy starovekých
a stredovekých spoločností

premedia

Branislav Kovár (Archeologický ústav SAV, HistoryWeb.sk)
Sila zániku. Kolapsy starovekých a stredovekých spoločností

Recenzenti:

Mgr. Lucia Benediková, PhD.

Mgr. Jakub Drábik, Ph.D.

Mgr. Jozef Hudec, PhD.

doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc.

Mgr. Evina Steinová. PhD.

Jazyková redakcia: Mgr. Lucia Benediková, PhD.

Kniha vznikla v spolupráci HistoryWeb.sk (HistoryLab.sk) s Archeologickým ústavom Slovenskej akadémie vied.

Kniha je súčasťou riešenia projektu VEGA 2/0124/20 *Ekonomika stredoveku (6.–13. storočie)*, ktorého nositeľom je Archeologický ústav SAV v rokoch 2020–2023, projektu APVV-17-0579 *Slovenský výskum na sudánskej lokalite Duwejm Wad Hadž*, ktorého nositeľmi sú Ústav orientalistiky SAV a Archeologický ústav SAV v rokoch 2018–2022, a projektu APVV-15-0491 *Proces a zákonitosti osídlenia horských a podhorských oblastí západného Slovenska*, ktorého nositeľom je Archeologický ústav SAV v rokoch 2016–2020.

Obsah

<i>Úvod</i>	7
KTO SKÚMAL KOLAPS?	11
ČO JE TO KOLAPS?	19
PRÍČINY KOLAPSU A KATASTROFY	29
Environmentálne príčiny	31
Rozpad komplexnosti	37
Iracionálne faktory	43
Rozkvet a zánik	46
ČO A KTO KOLABUJE? CIVILIZÁCIE AKO PIESKOVÉ HRADY	51
KOLAPSY VO SVETE	61
Koniec staviteľov pyramíd	61
Kolaps medzi riekami Eufrat a Tigris	69
Spoločnosť gréckych vlkov	77
Poslední Kelti v srdci Európy	87
Pád Veľkej Moravy	98
Zmizli Mayovia v pralese?	106
Sochy prehovorili – kríza a kolaps populácie na Veľkonočnom ostrove	117
Vikingovia a pád „Zeleného ostrova“	123
PÁD SYNOV VLČICE – KOLAPS ZÁPADORÍMSKEJ RÍŠE	141
ŠTYRI SPOLOČNOSTI, KTORÉ PREŽILI KOLAPS	185
Civilizácia na rieke Indus si zvolila zmenu	186
Ako sa faraóni pokúsili zachrániť Egypt?	195

Prečo prežila Byzantská ríša?	201
Kríza západnej civilizácie – nič nové pod slnkom	213
PODOBNOSTI A „PREDPOVEDANIE“ BUDÚCNOSTI	227
<i>O autorovi</i>	237
<i>Poznámky</i>	238

ÚVOD

Na začiatku 21. storočia som sa zúčastnil archeologického výskumu mayského mesta Uaxactun v guatemalskej džungli. Čítal som vtedy v stane po večeroch knihu *The Collapse of Complex Societies (Kolapsy zložitých spoločností)* od amerického antropológa Josepha Tainterera. Prítomnosť na výskume mayskej civilizácie a Tainterove myšlienky vo mne vzbudili záujem o zániky a pády veľkých kultúr. Kde sa vám už len môže lepšie premýšľať o kolapsoch starovekých civilizácií než medzi rozvalinami imponantných mayských pyramíd? Podobne ako anglický historik Edward Gibbon rozvinul svoje myšlienky o úpadku Rimanov v rozvalinách Večného mesta, aj moje úvahy o kolapsoch sa objavili pri osobnom kontakte s pamätníkmi zániku civilizácie Mayov.

Celosvetová finančná kríza, ktorá vznikla v roku 2008 v USA, dlhová kríza v Európe v roku 2009, arabské revolúcie so začiatkom v roku 2010 (médiami označované ako arabská jar) a celosvetová pandémia ochorenia COVID-19 nám umožnili sledovať kolaps zložitých spoločností v priamom prenose. I laik vidí, že súčasné krízy sú veľmi podobné tým minulým. Samozrejme, nie sú úplne totožné, a tiež si zatiaľ nemôžeme byť istí, kam dnešné krízy povedú. Kolaps Rímskej ríše či zánik mayskej civilizácie sa nedá v plnej miere stotožniť s kritickými epizódami moderných spoločností 21. storočia. Jedno však majú skoro všetky kolapsy a krízy spoločné – tak ako nie všetci starí Rimania alebo Mayovia, ani my si nevnímate signály vedúce k úpadku spoločnosti. V nedávnej minulosti nájdeme hneď viacero prípadov našej „slepoty“. Spomínate si na informácie v médiách, ktoré by boli predpovedali pád

Opustené mayské mesto Yaxchilan.

burzy na Wall Street alebo revolúcie od Maroka až po Perzský záliv? Objavili sa síce experti, ktorí predpokladali finančnú krízu alebo pád autoritatívnych režimov v moslimských krajinách – ale dostali sa do hlavného mediálneho prúdu? Ak aj niekto predpovedal finančnú krízu alebo arabské revolúcie, určite nedostal miesto v mienkotvorných médiách. Rovnako len málo ľudí bralo na zreteľ varovania niekoľkých vedcov pred možnou globálnou vírusovou pandémiou.

Kniha, ktorú držíte v rukách, sa snaží opísať a analyzovať niektoré „typické“ kolapsy starovekých a stredovekých spoločností. Hoci je môj výber do istej miery subjektívny, snažil som sa písať o reprezentatívnych príkladoch.

Text by mal zaujať odborníka aj laika – neponúka len fakty prevzaté od mnohých slávnych bádateľov, ale predovšetkým výsledky môjho bádania tejto témy. Niektoré z nich som už publikoval, či už v populárnej forme na stránkach internetového časopisu HistoryWeb.sk, alebo ako vedecké výstupy. Pre lepšie obsiahnutie témy aj nezainterosovaným čitateľom som spravil jeden ústupok – ak niektorý

z použitých zdrojov existuje v českom alebo v slovenskom preklade, uprednostnil som ho pred originálom.

Moje myšlienky o kolapsoch veľmi ovplyvnilo najmä šesť bádateľov. Knihu amerického antropológa a historika Josepha A. Taintera *Kolapsy složitých společností* považujem, napriek nutnému zostarnutiu, za asi najlepšie dielo k problematike. Texty amerického archeológa Normana Yoffeeho sú možno širšej verejnosti menej známe, no to im isto neuberá na inšpiratívnosti. Český egyptológ Miroslav Bárta patrí už dnes medzi popredných vedcov venujúcich sa kolapsom. Pri písaní mojej knihy ma najviac ovplyvnil jeho *Příběh civilizace*. Britský archeológ Guy D. Middleton zasa napísal o kolapsoch knihu, ktorú som vždy chcel napísať ja (*Understanding Collapse : Ancient History and Modern Myth*). Intelektuálne na mňa vplývali aj úvahy mayológa Arthura Demaresta (*Ancient Maya : The Rise and Fall of a Rainforest civilization*). A nakoniec nesmiem zabudnúť na Jareda Diamonda. S mnohými myšlienkami v jeho knihe *Kolaps síce veľmi nesúhlasím, ale o to väčšmi ju citujem* (*Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*). Zároveň som mu vďačný za jeho *Osudy ľudských spoločností* (*Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*), ktoré ma naučili rozmýšľať inak.

KTO SKÚMAL KOLAPS? ¹

Každý kolaps sa začal dávno predtým, ako ho ľudia dokázali pocítiť. Príčiny pádu sú často „nastavené“ už v počiatkoch civilizácií. Dokonca by sa dalo povedať, že faktory, ktoré viedli k úspechu, mohli neskôr spôsobiť aj pád. Azda mali pravdu starí Gréci, keď tvrdili, že dejiny sa odohrávajú v cykloch. Každá civilizácia (spoločnosť) sa zrodí, rastie, dosiahne vrchol, upadne až nastane jej koniec.

Kolapsy a katastrofy sa v romantizujúcich predstavách často zobrazujú ako absolútne a nemenné udalosti (desať rán egyptských, biblická potopa, armagedon). Samozrejme, historická realita je úplne iná. Pravdepodobne prvým autorom, ktorý sa venoval kolapsu civilizácií, bol grécky filozof Platón, popisujúci v dialógoch *Kritias* a *Timaios* zánik bájnej Atlantídy. Platón chcel pravdepodobne poukázať na nevyhnutný zánik spoločnosti spôsobený morálnym úpadkom.²

Skutočný záujem o tému kolapsu však prišiel oveľa neskôr. Najväčšej pozornosti sa tešil zánik Rímskej ríše. Medzi prvých bádateľov patrilo osvietenecký mysliteľ Charles Montesquieu, ktorý v roku 1734 vo svojej historickej eseji *O veľkosti a úpadku Rimanov* opísal pokles autority centrálnej vlády. Len o pár desaťročí neskôr sa v roku 1776 tejto téme venoval britský historik Edward Gibbon, ktorý napísal šesťzväzkové dielo *O Zániku Rímskej ríše*, kde uviedol viacero príčin jej pádu, napríklad aj nastupujúce kresťanstvo. Za definitívny zánik Rímskej ríše považoval až dobytie Konštantínopola Turkami. Jeho názory sú stále rozšírené, predovšetkým v povedomí laickej verejnosti.³

V súvislosti s dnešnou migračnou krízou v rôznych médiách a v diskusiách na sociálnych sieťach často prevláda názor, že antický svet

zničili barbari, ktorí sú porovnávaní s dnešnými utečencami. Táto nekorektná téza bola už v minulosti spochybnená. Belgický historik Henri Pirenne (1922) zdôrazňoval vo svojej knihe snahu barbarov o zachovanie výdobytkov rímskeho spôsobu života, čo sa im údajne darilo až do 7. storočia. Barbarské kmene podľa neho nemohli mať záujem na zničení antickej civilizácie, keď na jej území chceli žiť a využívať jej vymoženosti. Dobyvatelia však neboli schopní trvalo udržať rímsku kultúru a spôsob života, takže postupne nastal nevyhnutný kolaps.⁴

S rozvojom archeológie i historiografie ako vedných disciplín pribúdali práce, ktoré sa venovali zániku významných civilizácií, ako bol Egypt, Mezopotámia či mayské mestské štáty. Našli sa aj autori, ktorí poňali problém širšie a zaoberali sa viacerými kultúrami alebo spoločnosťami súčasne. Určite jedným z najoriginálnejších bol nemecký bádateľ Oswald Spengler, ktorý každej veľkej civilizácii vymedzil 1000 rokov života – potom mal nastať jej úpadok. Jeho rozsiahle dielo *Zánik západu* (2010) vyšlo v roku 1911 (druhý diel v roku 1922), keď malo uplynúť tisícročné obdobie západnej civilizácie.* Pravdepodobne od Spenglera sa odvíjajú všetky moderné teórie o nevyhnutnosti kolapsu každej civilizácie, hoci už starí Gréci považovali civilizácie za živé organizmy, ktoré sa rodia a umierajú. Myšlienky o opakovaní dejín, ktoré O. Spengler propagoval, majú dlhšiu tradíciu. Napríklad už stredoveký arabský historik Ibn Chaldún hovoril o akýchsi cykloch, keď písal o striedaní moslimských dynastií v kalífáte.⁶ Za Spenglerovho nasledovníka možno považovať aj amerického politológa Samuela Huntingtona, ktorého dielo *Stret civilizácií* z roku 1996 (české vydanie z roku 2001) sa stalo veľmi populárnym najmä po tragickom 11. septembri 2001 v New Yorku.⁷

V druhej polovici 20. storočia narástol počet prác zaoberajúcich sa kolapsom a katastrofizmom, väčšinou však riešili jednotlivé kultúry či regióny. Uvediem len niektoré príklady so širším zameraním. V roku 1988 vyšiel zborník z konferencie, ktorá sa uskutočnila v roku 1982, kde sa jeden z jeho zostavovateľov N. Yoffee zamýšľala aj nad terminologickými otázkami. Podľa neho by sme mali rozlišovať medzi

* Netreba zabúdať, že Spenglerova kniha bola viacerými bádateľmi oprávnené kritizovaná, dokonca bol autor obvinený z diletantstva.⁵

Nastane kolaps každej civilizácie? (Mal'ba: Thomas Cole.)

termínmi *decline* či *decay* (v slovenčine ide v podstate o synonymá slova úpadok), ktoré nevedú nevyhnutne ku koncu civilizácie, a ďalšími, ako sú *fall*, *collapse* a *death* (pád, kolaps, smrť). Tie posledné by už mali znamenať skutočný kolaps, teda zánik.*⁸

Bližšie sa budem venovať často citovanej a vplyvnej publikácii J. Taintera z roku 1988, ktorá vyšla (aj keď s miernym oneskorením) aj po česky. Autor definuje kolaps ako rýchly a výrazný pokles dlhodobo existujúcej úrovne sociálno-politickej zložitosti, pričom analyzuje 11 hlavných príčin kolapsu, ktoré sa objavujú vo vedeckom bádani. Sám však uvádza novú a podľa neho univerzálnu príčinu kolapsu zložitých spoločností, a tou je klesajúca úroveň tzv. hraničného (limitného) produktu. Ide o ekonomický termín hovoriaci o nevyhnutnom produkte či o výnose potrebnom na udržanie zložitosti sociálno-politického vývoja – ak sa napriek investíciám produkt nezvyšuje, spoločnosť smeruje ku kolapsu.⁹ Samotná bezprostredná príčina kolapsu môže byť rôzna, ale základná podmienka musí byť splnená. Autor argumentuje aj tým, že napríklad Rím zažil oveľa nebezpečnejšie obdobia, napríklad počas vpádu Hannibala do Itálie, ale dokázal ich prekonať,

* K definícii kolapsu sa vyjadrujem nižšie.

zatiaľ čo v 5. storočí bol hraničný produkt natoľko nízky, že impérium už situáciu nedokázalo riešiť. Kolaps však nie je vždy nevyhnutný. Prejavuje sa iba v mocenskom vákuu. V iných prípadoch môže viesť k pomalej dezintegrácii či k zmene režimu.¹⁰

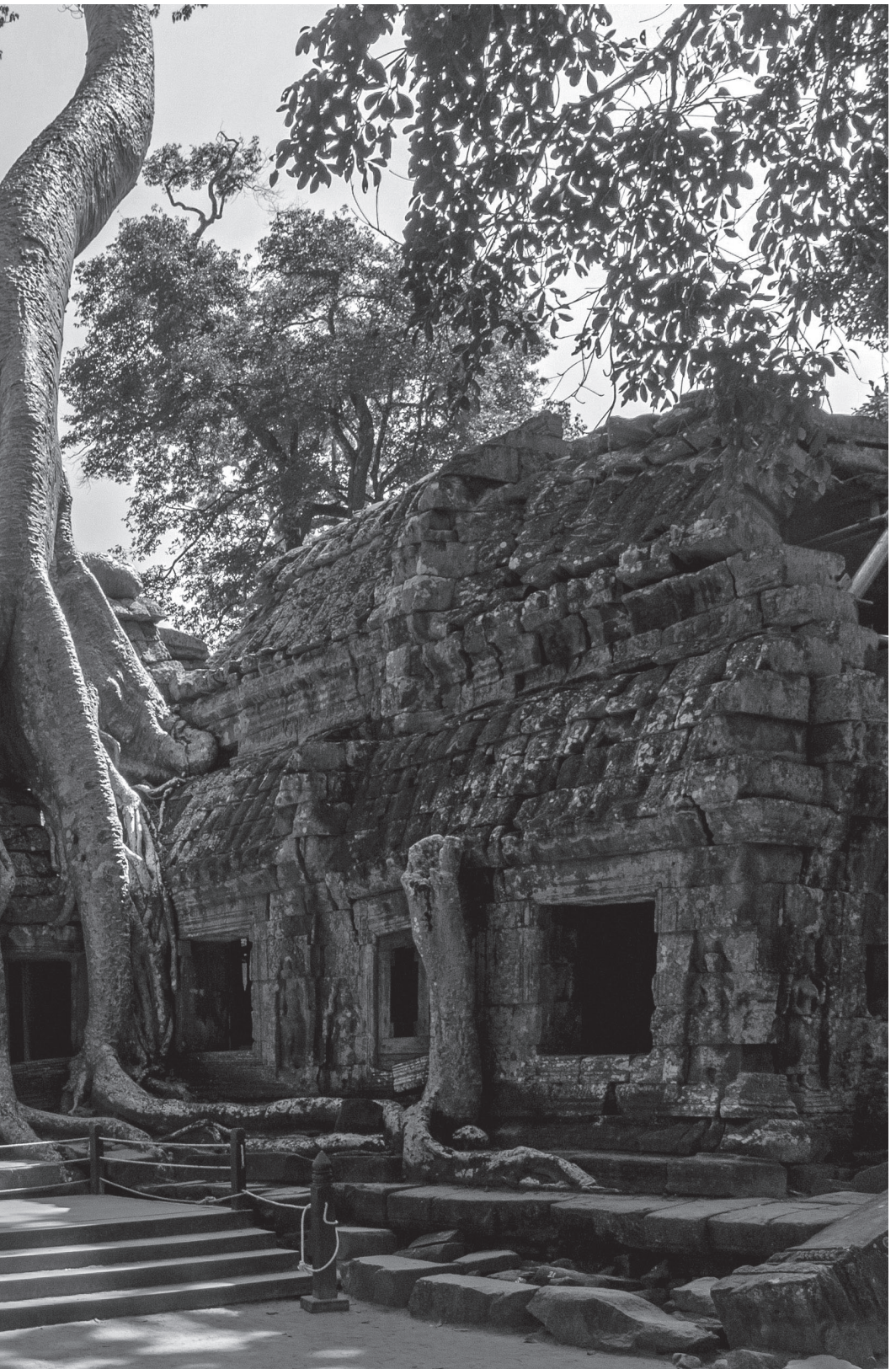
V roku 2005 sa objavilo pomerne rozsiahle dielo Jareda Diamonda (o tri roky preložené do češtiny),¹¹ kde sa okrem veľkých civilizácií venoval aj kolapsu vikinskej kultúry v Grónsku či zániku kultúry Veľkonočného ostrova. Autor je zástancom ekologického determinizmu – za príčinu väčšiny kolapsov považuje vyčerpanie či devastáciu prírodných zdrojov. Tento názor je pomerne populárny aj pri hodnotení našej súčasnej globálnej civilizácie. Diamondova kniha dosiahla značnú popularitu, pričom však len nadväzuje na staršie vedecké práce, napríklad na knihu Cliva Pontinga (1991; 2018).¹²

Českí kolegovia (33 autorov ambiciózneho zborníka z roku 2011, editovaného egyptológom M. Bártom a historikom M. Kovářom) sa zapojili do diskusie s miernym optimizmom a nevyhnutný kolaps našej civilizácie odmietajú.¹³

Predchádzajúca strana: Zaniknuté kmérske mesto AngkórVat.

ČO JE TO KOLAPS?

Romantické predstavy o kolapse sa často spájajú s ruinami miest a rôznych stavieb. Biblické predstavy zobrazujú pád Babylonskej veže, alebo armagedon. Ako však vyzeral skutočný kolaps? Čo si máme predstaviť pod týmto pojmom?

Kolaps je mnohovýznamový termín, ktorý môže zahŕňať množstvo procesov. Každý človek ich môže vnímať inak. Napriek aktuálnej popularite pojmu kolaps stále neexistuje jeho presná definícia a to isté platí pre príbuzné slová – kríza, revolúcia, rozpad, zánik, skaza atď.

Možno najjednoduchšie a najvýstižnejšie to vystihol český egyptológ M. Bárta, keď povedal, že kolaps znamená zásadné zjednodušenie životnej úrovne.¹

J. Tainter (1988; 2009) navrhol tri možné spôsoby chápania kolapsu. Podľa prvej definície platí, že kolaps sa môže prihodiť len spoločnostiam, ktoré sú organizované na najzložitejšej úrovni. Druhá skupina ľudí vníma kolaps ako ekonomický rozpad. Tento smer v myslení sa dostáva do popredia hlavne dnes na začiatku 21. storočia. Tretia skupina vlastne o kolapse ani neuvažuje, pretože podľa nej aj po ňom pretrvávajú niektoré prvky, ako napríklad literatúra alebo iné druhy umenia.²

Americký bádateľ J. Diamond³ presadzuje aj štvrtý aspekt – environmentálne zmeny, väčšinou spôsobené človekom.^{*4} Pri slove kolaps si ľudia spravidla predstavia práve koniec ekologický alebo environ-

* Ide asi o najznámejšie popularizačné dielo o kolapsoch. Napriek tomu, že bolo podrobené oprávnenej kritike, niektoré jeho aspekty sú akceptovateľné.